

לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו ברחו לשם יהודי קיסרי משרצו הפרעות בתחילת המרד הגדול (מלח' ב', י"ד, ה'). ועוד מספר יוסף, שקסטיוס שלח לנרבתה רוכבים, שהשחיתו את הארץ ואת הכפרים שילחו באש (מלח' ו', י"ח, ו'). לא מן הנמנע, שכפר צֶ'אָר היה אחד הכפרים האלה. ומסתברת דעתו של אבי-יונה, שתחום נרבתה התפשט מזרחה עד לכביש סבסטי (שומרון) — גינני בקירוב. וכלל בתוכו גם את הכפר פחמה.

צרור כתובות יהודיות מארץ-ישראל

מאת

מ. שובה

הנני בא לפרסם בזה קבוצה של כתובות יהודיות, רובן בלשון יוונית, שנגלו במקומות שונים שבארץ-ישראל, ויש בהן להרחיב כלשהו את ידיעתנו על היישוב היהודי בארצנו בתקופות שונות, מזמן בית שני ואילך.

כתובת הגלוסקמה שבאוסף רייפנברג

אתחיל בכתובת שעל גלוסקמה, הנמצאת באוסף חברי אברהם רייפנברג (1). צורתה של גלוסקמה זו היא הצורה השכיחה בירושלים. מידותיה הן: 25 ס"מ רוחבה, 73 ס"מ אורכה, ו 55 ס"מ גובהה. עליה מכסה משופע בצורת גג, שאורכו 83 ס"מ, ורוחבו 28,5 ס"מ. בדופנה הקדמית הגלוסקמה מקושטת בשני שושנים (לוח ה', 1), שהם מצוירים בדקדוק מופלג ומוקפים מסגרת עיטורית של ענפי עלים, המצוירים אף הם בדקדוק מרובה. המסגרת מקיפה את קצה העליון של הדופן הקדמית ואת שני צדדיה עד כרעי הגלוסקמה ועד בכלל. הכרעיים קצרות (גובהן 2 ס"מ), והן כעין המשך לצדדיה של הדופן הקדמית. בין השושנים באמצע הדופן באה כתובת יוונית (לוח ה', 2). וזה לשונה:

HPATOC

(1) הוא קנה את הגלוסקמה בתחילת מלחמת השחרור, ולא יכול לברר היכן נמצאה. קרוב

לוודאי, שהיא באה מירושלים או מסביבתה.

באמצעותו של המכסה, מוטה לצד הדופן הקדמית, בא ציור של ריבוע, שכנראה ביקשו לשוב ולכתוב בתוכו את שם המת, אבל משום סיבה הסיחו את דעתם ולא כתבו כלום. השם, הכתוב בגנטיווס, אינו מן השמות הנדירים באונומאסטיקון ההילני הכללי. בייחוד מצוי הוא בפאפירוסים². אין הדבר ודאי, אם זו גלוסקמה של איש יהודי או של אשה יהודיה. מוצאים אנו גם את הגנטיווס Müller-Bees, ולעניין שימושו של שם זה בקרב היהודים השווה, Die Inschriften d. jüdischen Katakombe am Menteverde zu Rom⁴. השם Ἡρᾶς הוא צורה של שם מקוצר, ואולי צורת הקטנה, מצורות שונות. מכל מקום, דבר זה שהשם הוא תיאופורי ומורכב בו שמה של האלה הירה, כנראה לא פגע כלל ברגשותיהם של היהודים שנקראו בו הם עצמם או קראו כך לבניהם.

כתובת הגלוסקמה של רוממה

בשכונת רוממה שבירושלים, אגב הפירת היסודות לביתני התעשייה הזעירה, נגלה קבר חצוב בסלע. עובדי מחלקת העתיקות חשפו את הקבר ומצאו בו חצר וחדר. בקירות החדר נמצאו שלושה כוכים חצובים, וברצפתו נגלתה מהמורה שעומקה 60 ס"מ. בכרך אחד מוטל היה שלד, ובכרך השני נמצאו שתי גלוסקמאות, ובכל אחת מהן עצמותיהן של שתי גופות. על אחת הגלוסקמאות נמצאה חרותה התיבה (לוח ה', 3):

ἸΟΥΔΟΥ

הכרך השלישי נמצא לא-מושלם והיה ריק ופתוח, ואילו שני הכוכים האחרים,

(2) עיי' פרייזיגקה Namenbuch s. v. לפיו שם זה נוהג גם כשם איש וגם כשם אשה. פרייזיגקה מביא שתי עדויות מן המאה השנייה לסה"נ, האחת מפאפירוסי טבטוניס 6,321, II ושם הוא משמש שם אשה ובא בצורת הגנטיווס שבכתובתנו — ועדות שניה — מן Berl. Gr. Urk. I 194,4 ושם צורת הגנטיווס Ἡρᾶ.

(3) Ἡρᾶς אחד, מובא עיי' מלכה קאסטו בדיסרטציה שלה עמ' 138: si trova in Fuchs, Die Juden un papiro del 126 d. C. (P. Cornell, 7, 1,5) (מפתח שמות) Aegyptens in ptolemäischer und römischer Zeit, Wien 1924, A 3 = Stud. Pal. XXII, p. 47 n. 178; Ἡρᾶς ἐπιγραφ(οῦμενος) Αἰζακινίη, עיי' מלבד זה Ἡρᾶς Μεμφίτης באפיגראמה מזקרה, במצרים מן המאה II/I (SEG =) (VIII 530).

(4) עיי' עמ' 14 והספרות הנזכרת שם, ובייחוד המקומות מתוך Mayser, Gramm. — d. pt. Papyri

וכן המעבר מן החצר אל החדר היו סתומים באבנים גדולות⁵. כפי שאנו רואים בתצלום של הכתובת, הבאה על אחת הדפנות הצרות של הגלוסקמה, היא עשויה ביד שאינח רגילה במלאכת החריטה, ועל-כן אותיותיה לא מפותחות וצורתה גסה ופשוטה. השם יהודה = Ἰούδας⁶ שכיח על הגלוסקמות⁶, ופעמים הרבה הוא בא בצורת הגנטיווס, בדומה לכתובת זו.

הכתובת שעל דלת הקבורה בקיסרי

בקיסרי, מצד מזרח להיפודרום, נמצאו הרבה שברים של ארונות-קברים ומכסאותיהם, רובם מן התקופה הביזאנטית. לפני כמה שבועות נגלתה שם כתובת יוונית חרותה על לוח-אבן (לוח ה' 4), שצורתו דלת של מערכת-קברים. ואף-על-פי שדלת זו קטנה מן הדלתות הרגילות בבית-שערים, הצורה צורת דלת מובהקת, שעדיין ניכר בה הציר העליון וצירה התחתון נשבר. על מידותיה של דלת זו יעמוד הקורא על-פי קנה-המידה הניתן מתחת לתצלום הדלת. דלת זו נגלתה ממזרחה של בריכת ההיפודרום, כ-15 מטרים מן-הכביש של עכשיו. הכתובת שעל הדלת, זה לשונה:

Θήκη	: התעתיק:	ΘΗΚΗ
Νόννου		NONNOY
καὶ Εντολίου		KEENTO AIOY

ותרגומו: "קבר ננוס ואנטוליוס". Θήκη הוא השם שמכנים בו בתקופה הביזאנטית את הקבר וגם סתם ארון. מקום הכתובת מעיד, שהיא באה לסמן מערכת-קברים או מערת-קברים, שהיתה חצובה בתוך הר או גבעה, והדלת שנמצאה היתה סותמת את פתחה, ועליה כתובים שמותיהם של בעלי הקבורה. יש להניח שנונוס ואנטוליוס אחים היו, והם התקינו מערכת-קברים זו לעצמם ולבני משפחותיהם, שיהיו נקברים שם לאחר מותם. פיסת הברזל שנמצאה קבועה על גבי הדלת בין האותיות O ו-Λ של השם ENTOAIOY (גם היא ניכרת בביורר על התצלום), מעידה שהדלת היתה בשימוש. אף-על-פי שלא נגלו עד עכשיו מערכות-קברים או מערות-קברים בקיסרי, ובייחוד

(5) ידיעות אלה הובאו מתוך הדו"ח הדו-שבועי החמישי על פעולות מחלקת העתיקות (תיק פק 2/2113 מיום 13.1.1950). ידיעה קצרה על תגלית זו נתפרסמה ב-AJA 55,1 על-ידי מר ש. ייבין, מנהל מחלקת-העתיקות.

(6) השווה בחיבורי לתולדות טבריה. דרך משל, במס' 22 נוסחה כתובת הוא Ἰούδαν τῶν Τιβεραῶν (הכוונה בוודאי ל-Τιβεραῶν).

בתוך תחום הקברים הביזאנטי, יש בה בדלת זו משום ראייה לדבר, שהיו שם מערות עם פתחי כניסה רגילים שהיו סוגרים אותן לפי הצורך⁷.
 השם Θήκη כשם קבר יהודי לא נמצא עד עכשיו בכתובות קיסריים⁸, אבל השמות הפרטיים הבאים בכתובת זו כנראה נוהגים היו בקרב היהודים. יהודי אחד ששמו נונוס נזכר בכתובת יהודית מאלכסנדריה⁹, ואילו Ἐντόλιος שם יהודי מובהק הוא, ונגזר מן Ἐντολή¹⁰, שהוא תרגומה של מצווה בתרגום הע. אף יש לו לשם זה מקביל בלשון נקבה, היא Ἐντολία שבבית-שערים, שפירושה בית-ישראל המקיימת את מצוות התורה¹¹. לשימושו של Ἐντόλιος כשם יהודי יש לנו גם עדות אפיגראפית ממצרים¹¹. אף-על-פי-כן, אין בכל אלה משום ראייה, שכתובת זו יהודית היא דווקא, ולא אמרנו אלא שאפשר (היא יהודית)¹².

שתי כתובות חדשות מטבריה

בשנת 1953 נערכו חפירות מטעם מחלקת העתיקות מדרום לטבריה החדשה; והיינו במורד השטח של העיר העתיקה הרומית, ושם נתגלו שרידים של בית-מרחץ ציבורי. בית-מרחץ זה נמצא בתחום מגרש הספורט של טבריה, בדרומו של המגרש לכדור-הרגל, ממזרח לגבעה הנקראת בפי העם גבעת ברניקי, כמאה מטרים מדרום לנחל המלאכותי. בחפירות אלו נמצאו גם שתי כתובות, אחת בלשון ארמית (לוח ה, 5) ואחת בלשון יוונית. הכתובת הארמית נגלתה בערימה של שברי שיש ואבני-ציפוי, שהיו צבורים לפני פתחו

(7) אולי הפסיפס הידוע המתאר ציפור גם הוא מן הכניסה לאחד הקברים הביזאנטיים.

(8) אבל הוא בא בשימוש יהודי בספר היישוב א', מס' 83,15 ביפו. השימוש שונה בקהילות

עירוניות שונות.

(9) עי' Frey CIJ II 1435: Νόννου; [Ἀλεξάνδρου?] Ἐντόλιος; Σαμουήλ; לאוחו

נונוס יש גם כינוי שמי.

(10) השם נמצא גם בכתובת ארמית מאלחמה עי' E. L. Sukenik, *The Anc.*

Synagogue of El-Hammeh, 1936 p. 53 v. אנטוליה (דיהב)ה חד דינר ליקרה

דכנישתה. סוקניק קורא בטעות Anatolia, וברי שיש לקרוא: אנטוליה כפי פירושנו.

(11) עי' Frey CIJ II, 1438, וגם מאמרי ב- Bulletin des études histori-

101—103, 1946, I pp. ques juives, דנתי בפרוטרוט על Ἐντόλιος.

(12) כדאי להזכיר, שבבנין הביזאנטי שחפר אותו מר ייבין בשנת 1953 בקיסרי, ה-στρατη

λάτης שנזכר בכתובת היוונית הביזאנטית, שמו Ἐντόλιος (הוא נזכר בשמו ובתפקידו בתוך

כתובת הפסיפס שנתגלתה בתוך הבנין), ואין הדבר מתקבל על הדעת כלל שהוא היה יהודי.

של בית-המוקד (היפוקאוסט) של תנור המרחץ. מלבד זה נמצאו לוח-שיש גדול בלא כתובת ולוח-שיש קטן ועליו כתובת יוונית. לוחות האבן הללו נגלו במקום ששימשו שימוש-משנה ברצפת החדר של שתי הבריכות הקטנות, הגדול במזרחו של החדר, והקטן, שהכתובת חקוקה בו, במערבו של החדר, וביניהם ריחוק של 4 מטרים בקירוב. בתוך שברי-השיש שבערימה זו נמצא שבר אחד הנראה כחלק של קי-ה-מנורה (13). ובצדם של אלה אבנים בצורות מצורות שונות, שאפשר לערכן כציפוי לקיר בסדר מסוים, הכל לפי טעמו של בעל-המלאכה.

שתי הכתובות הנ"ל ושברי-השיש השונים, השמורים עכשיו בבית-הנכות של טבריה, אפשר שהם שרידים מבית-כנסת שעמד גם הוא על המורד למעלה מבית-המרחץ, והם נתגלגלו למטה או הובאו למקום שנמצאו שם מבית-הכנסת שהיה בקרבתו של בית-המרחץ. מכל-מקום ברי, שאם היה כאן בית-כנסת, זמנו קודם לזמנו של בית-המרחץ.

שני לוחות-השיש שנמצאו בחדר הבריכות, שווים הם בדרך עיבודם, ודומה שלא נטעה אם נניח, ששניהם סותתו בידי אדם אחד, והוא אותו האיש אברהם הנזכר בכתובת היוונית הבאה על הקטן שבשני הלוחות: הכתובת היוונית (לוח ה' 6) נחרתה בחלקו התחתון של אבקוס, שהיה כנראה בראשו של אחד העמודים שבבית-הכנסת הנזכר לעיל. והנה נוסח הכתובת, הנחלק לשני חלקים שצויר שושן מפריד ביניהם:

HOEY XAPIC ABPAMIOY

META MAPMAPIOY

ἡ θεοῦ χάρις μετὰ Ἀβραμίου :

μαρμαρίου¹⁴

13) השריד טיבו ברור למדי, אבל לא כדאי לפרסמו עד שלא יתפרסם שאר כל החומר לאחר שימשיכו בחפירות. השברים האחרים שנמצאו בערימה הם חלקים של ציפוי קירות ודומים הם לשברים שנמצאו בחפירות בית-הכנסת שבבית-שערים, ועי' ב. מזר, דו"ח על עונת החפירות הרביעית (סקירה מוקדמת) ידיעות, שנה ט', חוברת א', תש"ב, עמ' 12. מזר מביא שם את סברתו של פ. בראדון, שעיתורים אחדים החרוטים על לוחות-השיש שבתחום בית-הכנסת (דגים, אריה, טלה, דלי), שהיו קבועים בלא ספק בטיח שעל פני הכתלים, אינם אלא חלקים של תמונות שנים עשר המזלות. אי אפשר לומר שאותן הצורות היו בטבריה. אבל אבני-השיש הקטנות שנמצאו בערימה זו היו בעלות צורות שונות זו מזו, שהיו מרכיבים אותן בתוך ציפוי הקירות.

14) מתחת לאות A השנייה של MAPMAPIOY בשורה שמתחתיה, נראית צורה כמין C סגלגלה, ואיני יודע, אם היתה כאן שום כוונה לחרת, ומה היתה כוונתו.

ותרגומו: [יהי] חסד האל עם אברהם עובד השיש.

נוסח הכתובת אין בו שום דבר הסותר את מוצאה היהודי של הכתובת, אף-על-פי שעד עכשיו לא מצאנו בארץ-ישראל שום מקביל יהודי לנוסח זה. הנוסח $\eta \acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\varsigma \tau\eta\iota \varphi\omicron\rho\omicron\upsilon\sigma\upsilon\tau\eta\varsigma$ בא אחת הטבעות שנמצאו בארץ-ישראל⁽¹⁵⁾ אותה טבעת ודאי לא יהודית היא, שכן גם דמותה של אפרודיטי חרותה בה, אבל נוסח הברכה "חן — או חסד — לנושאת" (כלומר לאשה עדוית הטבעת), אפשר שמקובל היה גם בקרב היהודים. אף נוסח הברכה שבכתובתנו אפשר שרגיל היה גם בפיהם של יהודי ארץ-ישראל. הנוסח $\Theta\Upsilon\Upsilon\text{ΑΡΙC} +$ נמצא פעם בסוריה, ושם ודאי שהוא נוצרי¹⁶. אבל אין מכאן ראיה, שלא השתמשו בו גם יהודים, ובייחוד הלשון $\eta \theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\varsigma$ יכול שיהא מכוון גם לאלהי ישראל. אף אין בכך משום תימה, שסתת יהודי כותב את שמו בצורה שהיה שם זה נוהג בתקופה הביזאנטית גם אצל לא-יהודים⁽¹⁷⁾, ובייחוד כשהוא כותב יוונית. לפי אומנותו אברהם עובד-שיש הוא והריהו משתמש באותו כינוי שהיה מקובל בתקופתו לציין בו אומנות זו⁽¹⁸⁾. כנראה סיתת אברהם זה את כל לוחות-השיש שבאו בראש האבקוסים של העמודים באותו בית-כנסת, ועל זכות זו שבאה לידו ציין את שמו בברכה בקצהו של אחד הלוחות. מן הכתובת הארמית לא נתקיים אלא שריד בלבד, הבא על שבר של לוח, שאורכו 25 ס"מ, רוחבו 9 ס"מ, ועוביו 15 ס"מ. בצדו של שבר זה נמצאו עוד שני שברים, שכנראה הם מאותו לוח אבל הם אינם מתאחים. הלוח שלם מלמעלה ומלמטה ומקוטע מימינו ומשמאלו. על השבר שבו שריד הכתובת ניכרות אותיות אלו:

רין לטב ולב התעתיק: דכי[רין לטב ולב]רכתא [?] (19)

וריתה אמן דא[וריתה אמן

צורת הרבים של התיבה הראשונה שבשו' א' מניחה מקום להשערה, שרשומים היו כאן כמה שמות של אנשים שנדבו לבניין בית-הכנסת. התיבה

(15) ועי' מאמרי "שלוש טבעות" בתרביץ שנה ז', ספר ג—ד, עמוד 245 ואילך.

(16) מובא על-ידי מרקוס נ. טור, Bulletin II of the M. Rabinowitz Fund,

Jerusalem 1951, עמ' 28.

(17) עי' בייחוד ברשימת השמות, ערך Ἀβραάμιος וכדו' ב-III, Palaestina. Alt.

(18) עי' למשל MAMA III 683, p. 199; מלבד צורה זו באה גם הצורה

Μαρμαράσιος .

(19) השלמתי תיבה זו עפ"י הצעתו של חברי ש. ייבין.